

NÉMETH LÁSZLÓ: EMBERI SZÍNJÁTÉK

„A regényforma ürügy, a regény álcázott lírai tanulmány” — írja egy helyütt Németh László, és valóban, ha az ő regényeit olvassuk, egy huszadik századi ember a külvilághoz fűződő reflexeit kísérhetjük végig, idegfeszültségeit és időnkénti elnyugvásait mérhetjük — nem is az írások témáján, hanem — azok atmoszféráján. Amikor a fiatal orvos és író (még maga sem tudja, végül is melyik pályát választhatja) Párizsban megismerkedik Proust regényeivel, és felfedezi, hogy másképp is lehet írni, mint ahogy nálunk a regényt számon tartják és ebből a felismerésből szüli a maga saját különbözősét — már ebben, a regénytől még független foganás-mozzanatban megtaláljuk ennek a Németh-lírának legfőbb alkati sajátosságát: különbözni a szokványostól, iszonyodni az olyan életkeretek elfogadásától, amelyek az ember egyéni növéstervével ellentétesek. Az *Ember és szerep*-ben később megírja azt az ételcsapdát, amely állandó résenlétre készítette, elnyeléssel fenyegette és ellentmondásra ingerelte. Alapjában nagyon prózaian hangzik: polgári jólét (akár mint gazdag család felkapaszkodható veje, akár mint jól menő patientúrát kiépítő fogorvos, vagy az irodalmi berkekben járatos ügyeskedő kritikus), vagt... És ami e vagy után következik, az nem zsugorítható össze már egyetlen, bármilyen bővít-ményekkel hosszított mondatba, mert ez a vagy, illetőleg ennek a vagy-nak a keresése egy egész élet nyugtalansága, melynek fázisaiból áll össze századunk irodalmá-nak egyik legjelentősebb életműve. A tanulmányíró sorra veszi az életforma-tagadás európai modelljeit, a regény- és drámaíró lelke állapotának egy-egy képletéből szer-keszti hősmo-delljeit. Ha szokatlan volt is nálunk a protestálásnak ez az egyszerre társadalomábrázoló (epikai és drámai) és a legszemélyesebben lírai átélése, ha en-nek még remek elemző magyarázatát is félreértették (csak pletykálkodást látva az *Ember és szerep*-ben); ma a megívott életmű dicsőségéből visszatekintve alkot és kor valóban sikeres és szerencsés találkozásáról beszélhetünk.

A húszas évek idejétől bontakozik ki a polgári világ bomlásának a személyi-séget támadó, azt végveszéllyel fenyegető fázisa. A személyiségnek az ez ellen vívott szabadságharcát leghitelesebben a líra dokumentálhatta, illetőleg azok a formájukban más műfajú művek, melyek — épp a Németh Lászlóéhoz hasonlóan — ezzel a lírai hitellel is rendelkeznek. Kafka víziójában azt az embert mutatja be, aki ragaszkodva ember voltához, idegenné, kiközösítetté válik környezetében; csak egyéniségét kéne kioltania, elfogadni a szinte megmagyarázhatatlan függésrend-szert, és máris életrevalóvá szürkülne; Huxley Vak Sámsonának hőse a nyugtalan jólétből válik ki, hogy megoldást keresen életére. És sorolhatnánk a különböző értékű, víziókból vagy realista (sőt naturalista) mozaikokból összeszótt művek sorát, melyekben az életmód normáinak elvetése nemcsak külsődleges lázadásban, hanem belülről megélt vívódásokban jelentkezik. A bennük formálódó alakok nem a ro-mantika társadalomváltoztató hőseinek vagy az utánuk jövő, társadalmat tagadó, önmagukban bizó különcöknek rokonai. Legelőször önmagukba marnak, saját érték-rendjükben kételkednek leginkább. Külső tragédia és belső kiteljesedés ellentété-ből szövdnek ezek a művek. Minél inkább elszakad az adott és nem akart külvil-ághoz fűző köldökzsínór (mely sokszor a fizikai megsemmisüléshez is vezet), úgy szabadul fel a környezet által elnyomott egyéniség, jut el a maga belső normáinak teljességéhez. Ez az emberalakulás adja a Németh-művek belső kristályosodási tör-vényét is.

A Németh-hősök számára mindig adva van a *konformizmus* lehetősége. Sőt egyéniségük felfénylő és kiteljesedő utolsó villámfényéig állandóan nyitva áll a mellékajtó, amelyen visszásüllyedhetnek környezetükbe (hogy az ilyen, igényekkel mérgezett emberek, az emberiség a konvenció elfogadásánál kötnek ki, az is tragikus, sőt egyéniségük számára ez az egyedül tragikus, azt negatív hősen, Hor-váth Lacin, majd később a Papucshősön keresztül épp Németh László mutatta meg). De míg a későbbi művek egyetlen életsituáció drámai felnagyításai, addig az első regény, az *Emberi színjáték* epikusabb, élettrajzszerűbb, a drámai választások mozaikjaiból szövdik össze. Kurátor Zsófi, Horváth Endre vagy Kárász Nelli egy

tömbből faragott nemjei úgy bomlanak ki a regények sodrásában, mint ahogy a szobrász a márvány lehántásával szabadítja ki egyetlen alakját. Boda Zoltán lassan épül, mint egy égbeszökő gót katedrális. Látszik, hogy a fiatal embernek, az első művekben önmagát készítő írónak e regény írásának idején kellett minden titkos ellenállással megbirkóznia, a könnyebb élet szíréhangjait minduntalan kivédenie. Boda Zoltán élete a regényben ezért is egy óriási sakkjátszma a sorsával, amíg egyéniségének sikerül a vonzó, de egyéniségrontó lehetőségeknek a teljes sakkmatott feladni.

Bevezetőként azt mondtam, hogy korszerű, világméreteken feltűnő jelenségekre érző problémafelvetés adja értékét e könyvnek. De valójában csak egy történelmi situáció korszerűségét zárta-e magába ez a regény, vagy — évtizedek múltán is — elfogadható, helyes hatást kiváltó műként vesszük kézbe; kordokumentum, vagy élő regény a számunkra is?

Ha örök emberi sorsnak tüntette volna fel a kivonulást, az ellenzékiséget, csak a tragikus meghasonlást érezné minden kor és egyéniség kapcsolata egyetlen formájának, akkor menekülését elfogadhatatlannak tartanánk a számunkra. De Németh László nem elvont, időn kívüli sémát szerkesztett, hanem a kor hazai valóságának reális rajzában lehetetlenítette hőse környezetével való egyezkedését, tehát *egy konkrét történelmi situációra adott válasznak, joggal kimondott „nem”-nek* foghatjuk fel a regényt.

A monarchia utolsó évtizedei, világháború, fehérterror, majd a kurzus évei, amelyekben Boda Zoltán leéli életét, és kimondja rendre a maga „nem”-jeit. A regény elején ad ugyan egy kis könnyébbítést magának az író: Zoltán rendhagyó eset. Egy erkölcsi eltévedése miatt elcsapott református pap kései, nem várt gyermeke. Kiszikkadt szülők és részleges társadalmi kiközösítés utalják magára az élettel ismerkedő fiatal életet, akinek egy véletlen kibökött csalimeséből kell továbbépítenie magában élete alaplegendáját. E magára maradt bezárkózás következő lépése a jól ismert Németh-motívum, az *iszony* már itt, ez első regényben formázódik, *alkati* meghatározója lesz e fiatal fiúnak. Iszonyodik minden testi érintkezéstől, és minden szellemi tanácstól, amely a köznapri érintkezésmódozokhoz szoktatná. A regényben mégsem használja ki e kitűnően exponált alkati előnyt az író. A két vaskos kötet ugyanis az utolsó percig a felkínált lehetőségek sorozata, amelyek e tehetséges fiút megkönyékezik, beolvasztanak az élet diktálta hierarchiába, oda-nyevnének, ahol mint papgyerek lehetett volna apja vétké nélkül. Tehát a társadalom oszt neki is kártyákat, hozzájuttatná a neki járó szerephez. Születési érzékenysége csak arra való, hogy a „nem”-ekre alkalmassá tegye. Mert az ő tagadása így nem a kitagadott átkozódása, lázadása. Lehetne tanárok kedvence, nők bálványa, ünnepeit epigon-költő, tanár vagy orvos; sőt amikor utóljára szigorlata nélkül kuruzsló lesz a falujában, még ebből a társadalmon kívüli helyzetből is visszafordíthatna neobarokk apostollá, majd az utolsó percben bátyja hívó szava Amerikát csillantja meg előtte. De ő ezeket a felkínált szerepeket sorra, drasztikusan elutasítja. Ekkor csattan barátja kárörvendő érve: a korlátaidból, tehetetlenségedből csinálsz elhivatottságot. Valóban, ott kíséri Zoltánt a regényen végig iszonyának testi valójaként az impotencia fikciója. Az utolsó jelenetekben ez alól is feloldja az író: az igazi és elnyomott szerelem ereje képesség tenné a családalapításra, szervezete csak a szerelmi kitérőktől vágta el. Így végül az alkatának induló zártság teljesen felszívódik, visszamenőlegesen is a személyiség önvédelmévé vált át.

De a regénynek nemcsak ez a szigorú, szinte kegyetlen gondolati abroncsrendszer adja az erejét. Németh László írói megjelenítő ereje is rendelkezik nemegyes fejzetben. A hodosi milió, a falusi értelmiség, a polgárok (nagygazdák) és külsősorok rajza, majd a húszas években kialakuló agresszív faluvezetés érzékeltetése a magyar társadalomábrázolás legjobb példái közé emelik e könyvet. Ezenkívül benne lüktet a század első negyedének világnézeti hullámerése, eszmélkedése, útkeresése; a lezajlott események újra-átgondolása, mérlegelése. Ennyiben testvére ez a regény Babits *Halálfiái*-nak. De míg Babits a gondolati váz, az eszmei mérlegelés kifeszített hálója közé fogja illusztrációként az életmozzanatokot (az ismételt átdolgozás épp az élet-kevés skatulyákat tölti meg, dúszítja fel utólag), addig Németh tudja, hogy a regényt elsődlegesen a cselekmény hordozza. Amilyen izgatottan keresi hőseivel a megoldásokat, vitatkoztatja őket legjobb esszéi színvonalán, ugyanolyan kedvteléssel tud megmerülni az élet jelenségeiben, szenvedélyesen keresve minden perc, mozdulat, kijelentés életbeli összefüggéseit. Németh így már ebben a könyvében is verbéli regényíró: élő világot jelenít meg, vizsgál, figyel (sokszor az orvos szemét is segítségül hívja); embert teremt ezzel és köré miliót, szinte születése előttről bontva ki a húszas évek tagadásra érett torz közéletét és emberi kapcsolatait. Már ebben a regényben készen van a Németh László-i mondat, mely

nem a cselekmény gyors futtatására, a végkifejlet türelmetlen előidőzésére, az eleve kész konstrukció mielőbbi kibukására noszogatja az író; hanem az élet sokrétűségeinek, a perc tartalmának, szinte végtelenének kiaknázására készülődik. Ezt a mondatot fogja egységbe a bekezdés, mely egy cselekménysort kapcsol egyetlen blokkba, a párbeszédet sem engedve belőle önálló életre. Hemingway szereplői szavain keresztül építi szituációit épp ekkor a *Fiesta*-ban, Németh a szereplők szavait is beépíti elemző jellemzésébe, mint olyat, amelyik az adott percnél csak egyik, méghozzá sok mással kiegészítésre szoruló arca.

Így egyesül e regényben Boda Zoltán sorsa körül a kor élete, jellemző falusi típusai (a városi, egyetemi képekről maga Németh is megírta, hogy mint leginkább önéletrajziak, kevésbé sikerültek), élő, ma is kort idéző atmoszférában. De még ezután is megmarad a kérdés, élő regény-e a mi számunkra az *Emberi színjáték*?

Tagadása egy olyan kornak szól, amelyiket mi is ellenzünk, de amelyiket maga a történelem is megváltoztatott azóta. Németh László nem társadalmi forradalmárként állt szemben azzal a korrall. Tagadása egyben vitát jelentett a társadalmi forradalommal is; hőse nemcsak az emberellenes hierachia rendszerének mond nemet, hanem a megváltoztatására szerveződő ellenőrnek is, az egyéniséget bármilyen közös elkötelezettségtől féltve. Rokonszenvet csak az üldözött-megkínzott forradalmárok, de nem a forradalom iránt érez. Boda Zoltán útjának meghosszabbítása így az adott helyzetben már nem lehetett földi cél. „Tetteim nem arra tekintenek, amerre a fák és állatok tettei. Lelkem köldökzsínórja kivezet ebből a világból. Leghűbb hűségemmel nem abba a célszerűségbe kapaszkodom, melyet sejtjím és molekuláim érdeke diktál. Amikor magamhoz ragaszkodom, egy „túlvilág”-hoz ragaszkodom; onnan kapom az erőt és onnan a megnyugvást. Vallásos vagyok... A vallásos érzés túlnyomórészt a világon.” Ezt önmagáról írja Németh László majd a *Tanú*-ban, de akár Boda Zoltán szavainak is tarthatnánk. De mit jelent ez a vallásosság? Boda Zoltán szembefordul a neokatolikus kurzussal, és kipredikálják faluja református templomában is. Ahogy az embert kifejti a sors által neki osztott szerepből, úgy választja el a hitet, mint a csapda egyik formáját, a vallásos érzéstől: „A hit olyan, mint az Einstein elméletben a választott koordináta rendszer, a szemléltető nézőpontjától, »világnézeti helyétől« függ; míg a vallásos érzés »invariáns«, kibírja a nézőpont cserét... Vallásos vagyok és »hitetlen«”. És végül megfogalmazza, emberközpontúvá teszi ezt a vallásosságot is: „A túlvilágot ő ott hordja magában; a túlvilág az, ami megéri az életet.” Így születik meg Boda Zoltán életéből egy új Krisztus-történet, hegyi beszéddel, apostolokkal és Júdással, hogy végül mindezt lefordítsa emberi történetté, az ember öntökéletesedésének, önmaga megvalósításának regényévé, *Emberi színjáték*-ká.

Boda Zoltán nem azért került a szőlőhegyre, a terrorregény Horváth Sándor puskacsőve elé, mert az embereket tagadta, hanem azért, mert olyan emberi igényt fogalmazott meg életével, amellyel csak szemben állhattak a Horváth Sándorok, de a hozzá baráti módon közeledő konformista Horváth Lacik és a kópönyeforgató kurzusideológusok, a Behr-Bors Alfrédok is. Tehát ez a „nem” valójában egy, abban a miliőben megvalósíthatatlan „igen”-t is tartalmaz. És ez az *igény* nem önmagába zárt, hanem mások érdekében is való. Boda Zoltán utolsó ténykedése épp mások sorsának lehető legjobb rendezése. És ennyiben előképe már *Égető Eszter*-nek, a *Nagy család* Katájának, tehát épp azoknak a hősnőknek, akikkel a megváltozott világban igyekszik majd tájékozódni Németh László. És Boda Zoltán változott körülmények között fogant testvére lesz az *Irgalom* Kertész Ágnese. A kor, a történet, amiben mozognak, sokban ugyanaz, mégis az a hangsúlyeltolódás, amelylyel a tagadás helyett az életet, emberi viszonyokat elrendező megértést hangsúlyozza az író, a külvilágban bekövetkezett feszültségváltásról beszél. Kertész Ágnes valahogy a mi korunk számára átfogalmazott Boda Zoltán. És e két pillér közötti íven ott a minőség forradalmának programja, amelyik épp a Boda Zoltán-modell közösségi meghosszabbítása: benne van az akkori „nem” és az egyéniség kiteljesedésének igénye. A Németh László-i elgondolást a történelem menete utópiának minősítette, de a benne lélegző „nem” és „igen” szenvedélye tovább munkálhat: „nem” mindarra a környezetre, amely ellen dolgozik, és „igen” mindarra az életkeretre, amelyben kiterjeszkedhet tehetsége szerint, és kapcsolatait, egymáshoz való viszonyait minden hierarchikus gátlás nélkül rendezheti el. Maga Németh László fogalmazta meg — Gaál Gáborral vitatkozva a *Tanú*-ban — eljövendő szerepét a marxista tervezésű szocializmus megvalósulása esetén: az a nem akar lenni, amelyik végül az igent segíti kiteljesedni. Tehát amit tragikus ellentétnek mutatott be a múlt rendszerben, azt megvalósítható, dialektikus egységnek jósolta meg egy elkövetkező kor számára. És ennyiben a szocializmussal folytatott dialógusa sokban előképe és társa Sartre hasonló törekvéseinek. Hogy ezek az ige-

nek és nemek megfogalmazásukban nem esnek egybe a miénkkel, és értelmezésükben is van nézeteltérés? Minden irodalmi mű utóélete a különböző korok saját maguk számára készített „értelmezésének” története is. Hiszem, így olvasva az *Emberi színjáték* nemcsak egy nagy író dokumentálására előhalasztott korai mű, hanem számunkra is tanulságos, élő olvasmánnyá válhat: a mi lehetőségeink igénye is benne él, és épp arra készítet, hogy az emberi egyéniség maximális kiteljesítése javára használjuk fel e kiküzdött lehetőségeket. (*Szépirodalmi Könyvkiadó 1967.*)

KABDEBŐ LÓRÁNT

NÉMETH LÁSZLÓ: PUSKIN

Németh László az *Irodalomtörténeti Kiskönyvtár* sorozatban jelentette meg Puskin-esszéjét. A kötet terjedelmével és felépítésével jól beillik a sorozatba. Az egykori kritikusként, tanulmányírónak nem kellett erőszakot tennie írói ösztönein ahhoz, hogy megőrizze a tárgyilagos értekező hangot, és valamely tőle idegen irodalomtörténeti magatartást vegyen fel. A fejezetcímek is sugallják: az életmű rendszeres áttekintését kapja az olvasó. Fontosabb momentumokban elvonul majd előtte az orosz költő romantikusan hányatott élete, műnemekre osztva és azon belől szigorú időrendben tekintheti át Puskin líráját, elbeszélő költészetét, drámáit, prózai alkotásait, tanulmányírói tevékenységét. Gazdag tényanyag hitelesíti következtetéseit. Többek között például megtudjuk, hogy D'Anthes, a költő halálának közvetlen okozója Heeckeren holland követ fogadott fia, aki a párbajt elkerülendő, nőül veszi Natalja Goncsarova húgát, Katherinát, és így már mint sógorát öli meg Puskin. A líráról szóló fejezetben nagy bőséggel sorjáznak a verscímek, egy-egy hozzájuk fűzött megjegyzés világítja meg keletkezésüket, teszi emlékeztetővé őket. Szinte a teljességre törekvő érzetét kelti az elbeszélő költemények hiánytalan felsorolása és bizonyos prózai töredékek megemlégetése. Ugyanebbe az irányba mutat a szokásosnál kellemesen többet is nyújtva Puskin szerkesztői tevékenységének részletes tárgyalása: a szerző vezetésével szinte átlapozzuk a *Szovremennjyik* számaint.

Ítéletei általában egybeesnek a szaktudomány nézőpontjával. Az irodalomtörténetesek talán csak amiatt elégedetlenkednének, hogy az *Anyegin*-t besorolja az elbeszélő költemények közé. A kis drámákról alkotott különvéleményét maga is jelzi. Egyedül a puskin próza megítélésénél érezhető bizonyos egyenetlenség. Németh László elismeri korszakos jelentőségét általában, de a konkrét tárgyalásnál az egyetlen *Kapitány lánya* kivételével inkább csak a valószínűleg romantikus téma miatti furcsállkodását juttatja kifejezésre. Zavarónak tűnhet, hogy cáfolat nélkül több ízben említi a hiedelmet, amely szerint Puskin prózához való fordulása alkotóerejének kimerülésére utal. Kár elfeledkezni arról, mennyire lelkesedett Tolsztoj e kristálytisztá prózáért.

Viszonylag keveset elemez, amit részben az ismertető jelleg és a terjedelem magyaráz. Különösen a líráról szóló részben érezhető ez. Az elemzés háttérbe szorulásának azonban a külsődlegesen kívül mélyebb okai is vannak. Németh tanulmánya nem műmagyarázatra épül, és többnyire ez nem kelt hiányérzetet. A bőséges anyag- és adathalmazás nem válik fásasztóvá, mert nem öncélú, csak nem az életmű feltárását célozza elsősorban, hanem az alkotó portréját hivatott megrajzolni. A bevezető címe: *Az irodalom-alapító*. A következő, jóval terjedelmesebb fejezet címe sem kevésbé árulkodó: *Puskin tehetsége*. Nyilvánvalóan az életmű esztétikai értékei helyett a költő irodalomtörténeti hivatását latolgatja a szerző, amikor az alaphangot megadva így ír: „...van egy (írótypus), amely az érett, őserdő-szerűen nőtt, természetes fejlődésű irodalmakból hiányzik, viszont szinte kikerülhetetlenül feltűnik, ahol egy elmaradt vagy visszaesett nép eszmél rá, satnya irodalmát szemlélve, szegyenére, s nem programpontokban, de egy-egy tehetség természetében mintegy növésstervet készít magának, hogy az érett népek sorába irodalmával benyomuljon.” Németh László szerint Puskin maximálisan teljesítette az irodalomalapító feladatát, és műfaji nyugtalansága „...alkalmassá tette, hogy